

УДК 94(44)“18”:930

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10\(28\)-1443-1452](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10(28)-1443-1452)

Ковальський Станіслав Валентинович кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики її навчання історико-філологічного факультету державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», вул. Старопортофранківська, 34, каб. 44, м. Одеса, 65000, <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVIII СТ. В РОБОТАХ ФРЕДЕРІКА ГАРРІСОНА (1831-1923)

Анотація. В статті розглянутий творчий спадок маловідомого в Україні, але знаного на Батьківщині історика-позитивіста другої половини XIX ст. – Фредерика Гаррісона.

В статті розкрито загальні тенденції англійської історіографії Французької революції, показані основні методологічні та ідеологічні течії історичної науки, в межах яких працював Ф. Гаррісон, та, в руслі яких розвивався як дослідник. Охарактеризовані розповсюджені в той період бачення причин, хронології та наслідків революції. Частим явищем було захоплення дослідниками тими чи іншими персонажами революції, героїзація подій та осіб. В цьому сенсі варто зауважити, що була розповсюджена практика переносу актуальних для англійських дослідників соціальних проблем на революційні реалії з метою аналізу сучасності. Ф. Гаррісон був послідовним опонентом такого підходу, досліджуючи соціальні потрясіння та революції в науковому полі, позбавляючись моралізаторства та героїзації.

Акцент в дослідженні був зроблений на аналізі наукових робіт Ф. Гаррісона в контексті дослідницьких завдань, що він ставив, методології, якою керувався, та ідеалів, які сповідував. Ф. Гаррісон мав своє бачення причин та характеру революції, вступав в полеміку щодо її періодизації. Не менше значення історик надавав історіографічним оглядам революції, критикуючи праці своїх попередників. В статті робляться висновки, що попри славу класика позитивізму, Ф. Гаррісон був нетиповим представником цього методологічного підходу. В його роботах можна побачити надмірну увагу до теоритизації революційного процесу. Крім того, він не чурався висновків та широких узагальнень.

Роботи Ф. Гаррісона – це яскравий приклад інтелектуального спадку пізньовікторіанської доби, який має перспективи для подальшого дослідження в контексті історіографії XIX ст., інтелектуальної історії та історії Французької революції.

Ключові слова: Французька революція кінця XVIII ст.; Фредерік Гаррісон, позитивізм, пізньовікторіанська історіографія, інтелектуальна історія.

Kovalskyi Stanislav Valentynovych Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Head of the Department of The World History and its Teaching Methodology. The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky”, Staroportofrankivska St., 34, room 44, Odesa, 65000, <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>

THE FRENCH REVOLUTION OF THE EIGHTEENTH CENTURY IN THE WORKS OF FREDERICK HARRISON (1831-1923)

Abstract. The article deals with the creative heritage of Frederick Harrison, a little-known in Ukraine but well-known in his homeland historian-positivist of the second half of the nineteenth century.

The article reveals the general trends in the English historiography of the French Revolution, shows the main methodological and ideological trends of historical science within which F. Harrison worked and in the course of which he developed as a researcher. The author characterizes the widespread visions of the causes, chronology, and consequences of the revolution at that time. A frequent phenomenon was the fascination of researchers with certain characters of the revolution, the heroization of events and individuals. In this sense, it is worth noting that it was common practice for English researchers to transfer social problems relevant to revolutionary realities to analyze the present. F. Harrison was a consistent opponent of this approach, studying social upheavals and revolutions in the scientific field, without moralizing and heroizing.

The emphasis in the study was placed on the analysis of F. Harrison's scientific works in the context of the research tasks he set, the methodology he used, and the ideals he professed. F. Harrison had his own vision of the causes and nature of the revolution, and engaged in a debate about its periodization. The historian attached no less importance to historiographical reviews of the revolution, criticizing the works of his predecessors. The article concludes that despite the fame of the classic of positivism, F. Harrison was an atypical representative of this methodological approach. His works show an excessive attention to theorizing the revolutionary process. In addition, he did not shy away from conclusions and broad generalizations.

F. Harrison's work is a vivid example of the intellectual heritage of the late Victorian era, which has prospects for further research in the context of nineteenth-century historiography, intellectual history, and the history of the French Revolution.

Keywords: French Revolution of the late eighteenth century; Frederick Harrison, positivism, late Victorian historiography, intellectual history.

Постановка проблеми. Видатний англійський історик-позитивіст XIX – початку XX ст. Фредерік Гаррісон (1831-1923) був автором великої кількості праць, присвячених актуальним політичним, релігійним та суспільним проблемам. Ф. Гаррісон вважав дві теми вартими наукового та громадського переосмислення: історія середніх віків (особливо XIII ст., в якому він знаходив «гармонію та цілісність») та Французька революція XVIII ст. [13, р. 338; 14, р. 84]. Досліджуючи другу проблематику, автор створив глибокий та детально структурований історіографічний нарис [13, р. 294].

Для істориків-сучасників Ф. Гаррісона повернення до Французької революції було непростю та ризикованою справою. Події у Франції в кінці XVIII ст. та їх наслідки отримали неоднозначні політичні оцінки від європейців в XIX ст. Французька революція для одних стала синонімом анархії та радикалізму, репресій та безладдя, для інших – виразником боротьби з тиранією та шляхом до демократії. Першим в англійській історіографії, хто описав Французьку революцію XVIII ст., був відомий політичний діяч та публіцист Едмунд Берк. В своїх «Роздумах про Французьку революцію» Е. Берк, як один з родоначальників радикальної консервативної ідеології, надав вкрай критичну оцінку політичним процесам та соціальним результатам революції. Своєю книгою, опублікованою в 1790 р., коли революція ще тривала, він започаткував практику політизації будь-якої проблеми, пов'язаної із революціями.

Проблема інтерпретації закономірностей соціально-політичного розвитку європейських країн саме цього хронологічного періоду недостатньо розкрита в новітній українській науковій літературі, отже, тема даної статті представляє інтерес для науковців-істориків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В фокус уваги українських дослідників тематика Французької революції XVIII ст. потрапляє не часто. За останні 10 років проблеми революційних процесів в Європі вивчали Т. А. Бевз, Л. В. Чорна, Ю. С. Кононенко. Під час роботи над статтею використовувались в першу чергу роботи самого Ф. Гаррісона, як його статті, так і монографії. Також були залучені сучасні дослідники Французької революції (М. Адкок, Г. Бен-Ізраелі) та дослідники біографії

Ф. Гаррісона (М. Вогелер, Л. Закер). Дослідження поставленої в статті проблеми має на меті частково подолати історіографічну лакуну в українській історіографії щодо висвітлення англійськими істориками-позитивістами Французької революції XVIII ст., що має подальші перспективи вивчення як англійської історіографії XIX ст. та й самої революції.

Мета статті – дослідження пізньовікторіанської історіографії Французької революції XVIII ст. в контексті наукової творчості Фредеріка Гаррісона, враховуючи його позитивістську методологію та актуальні для того часу історіографічні тенденції.

Виклад основного матеріалу. Довгий час після Едмунда Берка, який вважав, що Французька революція спричинена діяльністю філософів [4, р. 37], історики та публіцисти Великої Британії в своїх роботах переносили проблеми Франції кінця XVIII ст. на свою соціальну реальність, шукали відповіді на актуальні для їх політичної системи питання. Ця тенденція спостерігалась не тільки в лавах консервативної історіографії, але й прослідковувалась у ліберальних істориків. Однією з найкрупніших праць з цієї теми в першій половині XIX ст. було тритомне дослідження Томаса Карлайла під лаконічною назвою «Французька революція» [6, с. 37]. Перше видання було опубліковане в 1837 р., коли почався соціально-демократичний рух чартистів у Великій Британії. Революція 1848 р. у Франції вплинула на завершальний етап англійського чартизму, надала поштовх до самовираження населення, постраждало від чергової промислової кризи. На мітингах у Лондоні та інших англійських містах приймалися резолюції, що прославляли встановлення французької республіки та погрожували уряду долею скинутого з престолу Луї-Філіпа Орлеанського. Суспільно-політична ситуація у Великій Британії обумовлювала негативне та підозріле відношення до французької культури, філософії та історії взагалі. В роботі, присвяченій Французькій революції, Т. Карлайл виступив із соціальною критикою власних політичних та соціальних проблем, причому його виступи носили радикальний, навіть революційний, характер; у своїй праці він представив ґрунтовне «дослідження великих революцій людства, а також історіософські концепції, які дають можливість уточнити окремі моменти теоретичного аналізу революційного процесу» [1, с. 38]. Саме з ідей Т. Карлайла випливає умовне розділення «прихильників революції на три категорії: «романтики», «фанатики» і «негідники» [2, с. 123-124]. Хоча сам Т. Карлайл не був прихильником Французької революції, його підхід до розглянутого питання обумовив появу тривалої історіографічної традиції. В англійському суспільстві кінця 1860-х рр. не було можливості займатися дослідженнями цього періоду французької історії та не потрапити під критику та звинувачення в радикализмі [12, р. 129].

Франкознавців часто звинувачували у симпатіях до політичного світогляду, характерному Франції кінця XVIII ст. Іноді до подібних тем зверталися реальні радикали для пошуку історичних фактів, що підтверджували би власні політичні теорії. Тому, «французька» тематика в англійській історіографії першої половини XIX ст. не була дуже популярною.

Ф. Гаррісон ставив перед собою не утилітарні задачі, а чисто наукові, позиціонуючи себе в якості «чистого позитивіста». Саме в такій ролі його сприймала й наукова спільнота. Популярний сатиричний журнал «Vanity Fair» у 1886 р. опублікував на Ф. Гаррісона дружній шарж із підписом «Апостол позитивізму» [15]. З 1880 по 1905 рр. історик очолював «Англійський комітет позитивістів». В цій якості він проводив переклади видатних філософів позитивізму того часу, наприклад, другий том «Позитивної філософії» Огюста Конта. Саме позитивістська методологія, яка поступово охоплювала європейську науку в другій половині XIX ст., дозволила Ф. Гаррісону показати проблеми Французької революції не через призму моральних та повчальних догм романтизму, чи в рамках політичного утилітаризму. Ф. Гаррісон представив означену проблему в науковому форматі завдяки узагальненню фактів, аналізу історичних праць попередників та роботі із першоджерелами.

Ф. Гаррісон приймав активну участь в заходах, присвячених столітній річниці Французької революції, читав ювілейні лекції (наприклад, 14 липня 1879 р. на 90-річчя взяття Бастилії) [7, р. 288; 10, р. 3]. В 1889 р. він видав працю під назвою «Століття Французької революції» [5, р. 297]. Період найбільшого творчого підйому Ф. Гаррісона припадав на 1880-1890-ті рр., коли історик обіймав посади президента Королівського історичного товариства та Лондонської бібліотеки. В цей час він перевидав із суттєвими доповненнями свій «Зміст історії» та написав «Історичні труди про Французьку революцію».

Як зазначалось вище, Ф. Гаррісон намагався уникати політизації Французької революції XVIII ст., прагнуч до об'єктивістії не тільки через відображення «позитивних» подій, але й через їх трактування. «Апостол позитивізму» свідомо ухилявся від високої морально-етичної оцінки як самого історичного феномену, так й окремих історичних осіб. На першій же сторінці історіографічного нариса «Історичні праці про Французьку революцію» (1883 р.) він зробив конкретну та однозначну демонстрацію власної позиції: «В цій драмі [Французькій революції] немає ані героя, ані моралі, ані чіткої розв'язки. Той, хто знає цю революцію краще за інших, буде останнім, хто звернеться до неї в пошуках героїв, ідеалів чи прикладів для наслідування» [5, р. 152; 9, р. 388]. В цьому аспекті Ф. Гаррісон кардинально відрізнявся від англійських ліберальних дослідників, «які,

подібно Джону Стюарту Міллю, шукали свою політичну модель у Франції». Крім того, Ф. Гаррісон порівнював ідеалізацію Французької революції із поклонінням перед «міфами старого світу про падіння пращурів із раю» [9, р. 388]. Отже, історик закликав уникати міфологізацію історичного процесу, який не може мати партійної чи моральної оцінки.

Ф. Гаррісон був скептиком не тільки в оцінках революції, але й в її хронології. Серед сучасників широку славу отримав вислів Ф. Гаррісона про те, що Французька революція була «скоріше трансформацією, ніж революцією», тобто природньою, органічною еволюцією суспільства [10, р. 3]. На його думку, у такій революції не могло бути чітко визначеного початку та завершення. В якості помилкових точок зору стосовно початку революції англійський історик-позитивіст наводив різні тези популярні серед науковців того часу: скликання Генеральних Штатів в 1789 р., взяття Бастилії, правління Людовіка XV, філософія Вальтера та багато іншого. За словами самого Ф. Гаррісона: «Революція – це результат факторів, які формувалися на протязі тривалих напружених століть. В цьому контексті Відродження XV ст., Реформація XVI ст. та революційне XVII ст. в Європі – це частини єдиного цілого, яке призвело до подій у Франції в кінці XVIII ст.» [9, р. 388]. Таким чином, він вважав, що шлях розвитку модерного суспільства («modern society») підготував підґрунтя для Французької революції набагато раніше 1789 р. Ця риса історичної свідомості Ф. Гаррісона співпадала із ідеями позитивістів, позичених у Ж. Кондорсе, про те, що людство поступово рухається до певної мети. Уявлення про прогрес часів Європейського Просвітництва в XIX ст. перетворилось в ідеї соціальної та біологічної еволюції. Еволюційне вчення суттєво вплинуло на світогляд Ф. Гаррісона, який втілював його в позитивістську науку Великої Британії другої половини XIX ст. Аналогічним критичним підходом користувався Ф. Гаррісон й для визначення причин революції. За його концепцією, це була не просто «анархія та бунт» між двома періодами спокою, а закономірний процес, який бере свій початок у століттях розвитку французького суспільства.

Ф. Гаррісон з таким саме скептицизмом відноситься й до дати завершення Французької революції, роблячи акцент на тому, що революція як прогрес тривала й в сучасну для нього епоху. «Всі ми, хто був свідками повстань в Парижі 1830, 1848 та 1871 рр., хто пам'ятає зловісний імпульс в Європі 1848-1849 рр., хто бачив німецький соціалізм, червоний республіканізм, російський нігілізм ... – не може повірити в те, що та революція вже закінчилася та налагодився звичайний порядок речей [9, р. 390]. На думку Ф. Гаррісона, Французька революція не закінчилась, а як перманентний процес модернізації європейського суспільства тривала в революційному XIX ст. у вигляді соціальних перетворень та потрясінь.

Головне суспільне досягнення революції Ф. Гаррісон бачив у появі такого явища як соціалізм. Необхідно відмітити, що зі своїх ліберальних позицій Ф. Гаррісон достатньо позитивно оцінював соціалізм [9, р. 395], розуміючи під ним взаємовідносини революційних процесів із індустріальними перетвореннями, які отримали форму інкорпорації сільських та міських робітників. Така інкорпорація була прямим наслідком реакції простолюдників на архаїчну систему влади, яку знесла революція.

Ф. Гаррісон приділяв велике значення історіографічним оглядам. На його думку всі історичні роботи мали методологічні та фактичні хиби. Так, істориків романтичного напрямку (Т. Карлейль, Ж. Мішле, А. де Ламантір) він критикував за надмірну уяву та зайві поетичні коментарі [9, р. 391]. Соціаліста Л. Бланкі, хоч й визначав його заслуги у висновках про соціаліні наслідки революції, Ф. Гаррісон критикував його за перекручення фактів та за пошук «героїв періоду Робесп'єра» [9, р. 393]. Серед недоліків досліджень А. Т'єра визначалось, що поважний французький політик виступав більше в якості публіциста, аніж історика. Аналіз праць таких класиків як І. Тен та де Токвілля Ф. Гаррісон звів до тези: «Ніхто не зрозуміє неординарний стан Старого режиму, з якого зчинилася Революція, доки він не вивчить його по книгам Тена чи Токвілля» [9, р. 394].

На думку Ф. Гаррісона, відмінною роботою по Французькій революції XVIII ст. могло стати таке дослідження, в якому не прийнята жодна точка зору, та немає «ані білого, ані чорного», відсутні герої, надається живий нарис усіх явищ, чітко викладені основні факти [9, р. 392]. Під цю характеристику підпадали історики Ф. Мін'є та А. Алісон, за що були позитивно відзначені Ф. Гаррісоном у своєму історіографічному аналізі.

Головний методологічний хиб в роботах попередників Ф. Гаррісон бачив в тому, що вони залишили невирішені питання по причині неправильно поставлених задач. Всі роботи в тому чи іншому вигляді вивчали політичну історію Французької революції, тому «політичні аспекти були вичерпано досліджені» [9, р. 394]. При цьому, на думку Ф. Гаррісона, збереглися деякі питання, на які вчені мали зосереджувати свою увагу в першу чергу. До цих проблем він відносив в першу чергу два аспекти: відповідність революції досягненням філософії та науки з одного боку, та індустріальним перетворенням та соціальним модернізаціям, з іншого. В цілому, зазначений підхід підштовхнув історика до суто позитивістського висновку, що вивчати Французьку революцію слід виключно по джерелам, порівнюючи описані в них події із аналогічними в сучасному для дослідника часі. Прикладом такого підходу може виступати його порівняння спогадів англійського мандрівника у Франції в кінці XVIII в. про французьких селян із описами їх, більш кращого життя, в середині XIX ст.

[9, р. 398] На підставі цього Ф. Гаррісон зробив висновок про те, що революція мала позитивні досягнення в соціальній сфері.

В праці «Зміст історії» (опублікована в 1862 р. та перевидана в розширеній редакції в 1894 р.) Ф. Гаррісон розглядав окремі теоретичні аспекти Французької революції XVIII ст., для того щоб переосмислити історичну повноту цього явища. Через такий підхід, Ф. Гаррісон підійшов до розуміння циклічності революційного процесу. Англійський історик робить висновок, про неминучість реставрації та поглиблення революції до тих пір, поки суспільство не досягне оптимального становища: під час Французької революції здавалось, що на цей раз всі... інститути... були зметені. Здавалось, що всежерущий вогонь знищив посіви століть до самого коріння. Тим не менш, пройшло декілька років, та все повернулось: монархія, церков, пери, єзуїти, аристократія. Знову та знову скидають їх. Знову й знову постають вони в ще більшій блискучості та гордості» [11, р. 18]. Образ революції як натовпу широко використовується і в сучасній історіографії [3, с. 72].

В усіх франкознавчих працях Ф. Гаррісон так чи інакше повторює мотив величного історичного кругообігу «знищення та відтворення»: в суспільстві настає хаос; землетрус (вогонь, буря, шторм, чи використані інші метафоричні образи) стирає з землі інститути попередніх століть, які потім відтворюються в такому ж, якщо не більшому, масштабі [11, р. 78]. Тому, для дослідників XIX ст., які намагалися вимірити ходу людської історії раціональними засобами, Французька революція ставала нерозгаданою таємницею, майже містичним явищем. Труднощі головним чином полягали в поясненні «людського фактору» тому, що Ф. Гаррісон називав енергетичним зарядом французького населення, а також того імпульсу, який революція надала Європі. Як писав Ф. Гаррісон, її феномен неможна пояснити виродженням монархії, розкладом адміністративної системи, моральними пороками суспільства чи іншими факторами, які могли би свідчити лише про неминучий конфлікт – «вибух». Усе зазначене вище, на його думку, не передає цілісності картини. Джерелом «невичерпаної активності та внутрішньої сили» революції в 1789 р. була «пристрасть, заразлива віра, майже релігійний фанатизм» [11, р. 182].

Вплив революції у Франції на мислителів та істориків був настільки великим, що багато хто бажав бачити в неї один із водорозділів історії, черговий Рубікон Європи. Чітко простежувалась ця тенденція й в роботах Ф. Гаррісона: «Те, що ми називаємо Французькою революцією 1789 р. в дійсності було новою епохою в розвитку цивілізації» [11, р. 182], що завершила процес гуманізації людства та в зв'язку із цим прийнявши форму «релігійного запалу».

В статті «Англія та Франція» Ф. Гаррісон також наполягав на розгляді Французької революції XVIII в. не в якості національного повстання, а як початку чергового періоду в соціальній історії нового часу [8, р. 106]. Він порівнював активність революційних процесів у Франції із динамікою міжнародної ситуації та дійшов висновку, що періоди внутрішньої (революційної) та зовнішньої (загальноєвропейської, мілітаризаційної) інтенсивності збіглися [8, р. 86]. Таким чином, для англійського історика-позитивіста Французька революція одночасно проявляла себе як унікальний феномен, й невід'ємна частина загальноєвропейської історії.

Не дивлячись на те, що Ф. Гаррісон як історика розглядають в якості еталона англійського позитивізму, його історична теорія містить самостійні та специфічні риси. В протилежність позитивістам, Ф. Гаррісон в своїх працях зовсім не чурався висновків та широких узагальнень, що сприяло розповсюдженню його ідей та точок зору відносно Французької революції. Крім того, він суворо критикував відчуття пошани дослідників перед революційними діями та моральними цінностями революції. При цьому він пішов вперед по відношенню до багатьох англійських істориків-сучасників по шляху визнання її значення. Ф. Гаррісон поставив Французьку революцію в один ряд із ключовими подіями історичних обривів.

Література:

1. Бевз Т.А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. Київ, 2012. 176 с.
2. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції. Черкаси, 2022. 316 с.
3. Чорна Л. В. Революція як спроба втілення суспільного ідеалу. *Гуманітарний часопис*. 2016. № 2. С. 63-73.
4. Adcock M. Analysing the French Revolution. Cambridge, 2021. 363 p.
5. Ben-Israeli H. English Historians on the French Revolution. Cambridge, 2002. 328 p.
6. Carlyle Th. The French Revolution. New York, 2002. 848 p.
7. Hardy F. The early life of Thomas Hardy, 1840-1891. New York, 2011. 288 p.
8. Harrison F. England and France. *International policy. Essays on the foreign relations of England*. London, 1866. P. 51-153.
9. Harrison F. Histories of the French Revolution. *The North American Review*. 1883. Vol. 137. October, 1. P. 388-402.
10. Harrison F. Lecture on the French Revolution. *Colonist*. Vol. 33. Issue 5880. August 13, 1890. P. 3.
11. Harrison F. The Meaning of History and other historical. London, 1906. 507 p.
12. Staebler W. The liberal mind of John Morley. Princeton, 1943. 221 p.
13. Vogeler M. Frederic Harrison: the vocations of a Positivist. Oxford, 1984. 493 p.
14. Zucker L. Frederic Harrison: Positivist Victorian. S.l.: s.n., 1928. 624 p.
15. Vanity Fair. 1886. 23 January.

References:

1. Bevz, T.A. (2012). Fenomen «revoliutsiia» u dyskursakh myslyteliv, politykiv, naukovtsiv [The phenomenon of "revolution" in the discourses of thinkers, politicians, and scientists]. Kyiv, 2012. 176 p.
2. Kononenko, Y., Dzholos, S. (2022). Derzhava i revoliutsii [The State and Revolutions]. Cherkasy, 316 p.
3. Chorna, L. (2016). Revoliutsiia yak sproba vtilennia suspilnoho idealu [Revolution as an attempt to realize a social ideal]. Humanitarnyi chasopys [Humanitarian journal]. 2016. № 2. S. 63-73.
4. Adcock, M. (2021). Analysing the French Revolution. Cambridge, 363 p.
5. Ben-Israeli, H. (2022). English Historians on the French Revolution. Cambridge, 328 p.
6. Carlyle, Th. (2002). The French Revolution. New York, 848 p.
7. Hardy, F. (2011). The early life of Thomas Hardy, 1840-1891. New York, 288 p.
8. Harrison, F. (1866). England and France. *International policy. Essays on the foreign relations of England*. London. P. 51-153.
9. Harrison, F. (1883). Histories of the French Revolution. *The North American Review*. 1883. Vol. 137. October, 1. P. 388-402.
10. Harrison F. Lecture on the French Revolution. *Colonist*. Vol. 33. Issue 5880. August 13, 1890. P. 3.
11. Harrison, F. (1906). The Meaning of History and other historical. London, 507 p.
12. Staebler, W. (1943). The liberal mind of John Morley. Princeton, 221 p.
13. Vogeler, M. (1984). Frederic Harrison: the vocations of a Positivist. Oxford, 493 p.
14. Zucker, L. (1928). Frederic Harrison: Positivist Victorian. S.l.: s.n., 624 p.
15. Vanity Fair. 1886. 23 January.